

Linguistica ONLINE. Added: November, 10th 2005.
http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/sefcik/sef-007.pdf
ISSN 1801-5336

Alternace konsonantů v češtině – fonotaktické a morfonologické modelování systému^[*]

Ondřej Šefčík

Tento příspěvek je pokračováním článku (Šefčík 2003), ve kterém jsem nastínil problémy analýzy vokalického subsystému češtiny. Tento článek je tedy pokusnou aplikací již jednou použité metody na subsystém konsonantický. Samotný rozměr článku ovšem brání plně vyčerpávajícímu popisu.

Děkuji při této příležitosti všem, kteří se doposud k užití metodě vyjádřili, ať kladně či záporně, za čas a síly, které do věci vložili, a prosím je i další zájemce, aby reagovali i k tomuto příspěvku.

Co se materiálu týče, snažil jsem se omezit na příklady z flexe, ovšem nemohl jsem pominout i příklady slovtvorné. Tak jako v předchozím příspěvku, nepřihlížel jsem k produktivitě ani motivaci paradigmatických alternací.

0 O významu alternací pro popis jazyka

Úkol fonologie je definován Trubeckým jako studium takových rozdílů mezi zvuky, které rozlišují význam v jazyce, a způsobu, jakým jsou tyto rozlišující příznaky usouvztažněny k sobě. Fonologie dle Trubeckého musí užívat stejné metody jako při studiu gramatického systému jazyka. Obecné principy fonologické metody jsou proto ve své povaze shodné s principy ostatních lingvistických metod.

Fonologie je tedy zejména studium zvuků vzhledem k jazyku. Označující jazykového systému obsahuje komponenty, jejichž funkcí je odlišovat se jeden od druhého (Trubeckoy 1939: 14-15).

Fonologie se tedy zabývá označujícím znaku, tak jak je popsáno de Saussurem. Fonologie zkoumá ovšem jenom takové zvukové komponenty, které odlišují znaky od sebe (tj. odlišují od sebe jednotlivá označovaná).

Klíčovou otázkou ale je, jaké fonetické prostředky vlastně realizují fonologické uspořádání, protože Trubeckoy sám si uvědomoval, že v mluvním řetězci existuje

spousta fonetického „balastu“, který není fonologicky relevantní (srov. Trubeckoy 1939: 14).

Co je tedy cílem fonologických studií?

Je to analytické vymezení nejmenších formálních komponentů a jejich přiřazení k invariantům, jinými slovy popsání **rejstříku** i **funkcí** mezi komponenty jazykové formy.

Trváme na tom, že jazyk musí být popisován pouze samostatně, skrze sebe samého, nikoliv pomocí vnějších soudů, úsudků a předsudků, přejatých z jiných disciplín či světónáborů. To se týká i fonologie, která je jazykovědnou disciplínou a na kterou se vztahují proto stejné principy jako na ostatní jazykovědné disciplíny. Fonologie musí speciálně hledat a nacházet prvky formy, které tvoří a uspořádávají jazyk a tyto prvky popsat.

Otázkou přirozeně zůstává, které prvky a uspořádání jsou v tom kterém jazyce fonologicky relevantní a které nikoliv.

Domníváme se, že rozhodně musíme vycházet z popisu formy a procesů, které na formě probíhají. Takovými procesy jsou fonologické alternace. Fonologickou alternací míníme takový vztah, kdy dochází k překrytí alofonických množin dvou či více fonémů. Nepovažujeme proto za fonologické takové foneticky existující alternace, při kterých nedochází k překrytí alofonů různých fonémů.

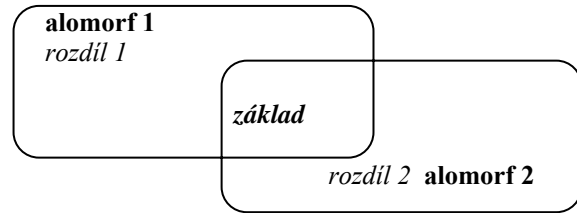
Proto není v našem pojetí fonologickou alternací alternace českých komponentů [ř] ~ [r̥] (*keře* ~ *keř*) ani alternací [n] ~ [ŋ] (*rána* ~ *ranka*), neboť při nich nedochází k překrytí množin alofonů. Bez překrytí alofonů není totiž realizována mezifonémová opozice, což je podmínkou fonologičnosti alternace.

Alternace totiž jsou naplněny opozicemi – těžko asi najít lepší doklad na formální opozici než funkcí zatíženou alternací mezi fonémy. Je-li nějaký vztah zatížený alternací, je-li evidentně více „namáhaný“ než opozice alternací nezatížená.

Předpokládáme proto, že na nehlubší rovině analýzy se formální vztahy mezi fonémy nejvýrazněji realizují alternacemi, a to pravidelnými alternacemi syntagmatickými i paradigmatickými. Proto můžeme říci, že alternace je naplněním funkce a rozdíly alternace jsou termíny jazykové funkce.

Co se týče samotného mechanismu alternací, představme si pro názornost dva alomorfy jednoho morfému, které se od sebe odlišují jedním komponentem (mohou i více, ale pro názornost stačí příklad s odlišným komponentem v každém z alomorfů). Tyto alomorfy mají komponenty společné, které tvoří **základ** tohoto morfému, a mají přirozeně i komponenty odlišné, tj. ony komponenty, které se podílejí na alternaci, tj. **rozdíl**.

[*] Previously published as Šefčík, Ondřej. 2004. “Alternace konsonantů v češtině – fonotaktické a morfonologické modelování systému”. *Čeština – univerzália a specifika* 5 (eds. Zdeňka Hladká & Petr Karlík). Praha: Nakladatelství Lidové noviny. Reproduced with permission. [Editor's note]

Pomíjíme tedy alternace typu volné varianty (variance), které jsou individuální a příležitostné, zaměřujeme se na popis alternací, které jsou podmíněny syntagmaticky (relace) nebo paradigmaticky (korelace). Jen skrze tyto relace a korelace (na tomto místě těchto pojmů užíváme v Hjelmslevově, nikoliv v Trubeckého smyslu) je foném vymezen k fonémům ostatním a jen tyto relace a korelace nám mohou osvětlit pozici fonému v systému. Každá syntagmatická relace je ostatně realizací nějaké paradigmatické korelace. Paradigmatické funkce jsou tím, co konstituují fonologický systém, jsou prostředkem uspořádání, které má daný foném k ostatním fonémům (a k nule) a hierarchizují fonémy ve třídách. Toto uspořádání ve třídách a opozicích paradigmát se projevuje zpětně v pravidelných syntagmatických (fonotaktických) a paradigmatických (morfonologických) alternacích. Konstitutivní funkce, které k sobě fonémy (a jejich třídy) mají, jsou poznatelné a popsitelné pouze na základě odhalení **formálních** funkcí, které k sobě jednotlivé fonologické komponenty mají. Veškerý fonologický popis vychází proto z popisu formy a k němu se vrací, fonologie je tedy **formální disciplínou**.

Už Trubeckoj sám si do značné míry uvědomoval význam fonologických paradigmatických alternací (ostatně on sám vytvořil termín **morfonologie** i vymezil jeho obsah – viz Trubetzkoy 1939: 160-163) a fonologickým syntagmatickým alternacím věnoval v *Grundzüge* rozsáhlý prostor (kapitola VI. *Die Phonemverbindungen* 1939: 218-229).

Navrhujeme proto rozvést nyní tradiční koncepci opozic o opozice **alternační**, tj. takové opozice, které jsou realizovány alternacemi. U těchto opozic je třeba rozlišit dva druhy – opozice **syntagmaticky alternační** a opozice **paradigmaticky alternační**.

Obě alternace vycházejí ze stejného principu. Alternující alomorfy mají stejný základ (tj. ty komponenty, které nealternují) a nestejně rozdíly (tj. komponenty, které alternují). Tyto alternující komponenty mají k sobě různé opozice (takže tyto opozice uzavírají). Rozdíl syntagmatické alternace označme zavedeným termínem *archifoném*, rozdíl paradigmatické alternace jiným zavedeným termínem *morfoném*. Předpokládáme, že kolem těchto alternačních opozic je vystaven fonologický systém, tj. fonémy alternující spolu v archifonému či morfonému jsou spolu spjaty alternační opozicí, která vymezuje fonémy na alternaci účastné od fonémů na alternaci neúčastných.

Takové faktické opozice, které nejsou realizovány alternacemi (a nejsou složeny z alternačních opozic), označíme jako **parazitické**. Parazitická opozice je tedy taková opozice, která je případně analogická opozici alternační a sama alternací není

realizována. (Že existují i analogické opozice alternační, které jsou realizovány alternací a nejsou proto parazitické, není asi třeba zvlášť zdůrazňovat, byť to zde pro formu činíme).

V následujícím výkladu nepřehlídíme k distribuci a produktivitě, ani ke frekvenci výskytu dané alternace.

Zcela pomíjíme zánikové alternace všech typů, neboť v tomto případě se nejedná dle všeho o věc systémovou, ale nahodilou ojedinělost.

1. Syntagmatické alternace

Z foneticky existujících syntagmatických alternací je v češtině fonologicky relevantní pouze alternace znělosti.

Alternace lokace u nazál není dotvořena natolik, aby se nazály přizpůsobovaly lokaci následujícího konsonantu vždy, existuje pouze pravidelná a v našem pojetí mimofonologická alternace nazál před velárami (*venku*), případně labiálními frikativami (*tramvaj*), ani při jedné však nedochází k překrytí množin fonémů. Proto nemůžeme tyto alternace považovat za fonologické ve smyslu, v jakém jsme si je vymezili výše.

Za syntagmatickou alternací je ovšem třeba považovat i zjednodušování konsonantických skupin (*větší*), tento proces však, jak se nám zdá, není pro další výklad příliš relevantní.

1.1 Syntagmatická alternace znělosti

Tato alternace zasahuje okluzívy ($t - d, p - b, k - g, t' - d'$) a frikativy ($s - z, f - v, x - h, š - ž$) bez výjimky, sonanty a nazály nemají fonologicky relevantní hodnotu znělosti. Sonanty a nazály totiž ani nepodléhají, ani nespouštějí asimilaci znělosti.

Zvláštní je postavení afrikát, které korelaci znělosti podléhají (*léčba, leckdo*), ovšem fonologičnost znělých komponentů je ošidná – znělé afrikáty jako komponenty existují mimo trs s jiným konsonantem pouze v přejímkách (*džem*). V domácích slovech se znělé afrikáty vyskytují pouze v trsech před znělým konsonantem – potom ovšem můžeme v tomto případě znělé afrikáty chápat jako pouhé znělostní varianty neznělých afrikát (*džbán*).

2 Paradigmatické alternace

Paradigmatické alternace tvoří klíčovou součást uspořádání konsonantického systému češtiny. Rozlišujeme alternaci lokace mezi „nepalatalizovanými“ a „palatalizovanými“ konsonanty a vedlejší (a výskytem omezenou) alternaci mezi Trubeckého modálními příznaky 1. řádu (alternace mezi okluzívou a neokluzívou).

2.1 Paradigmatická alternace lokace

Tato alternace zahrnuje všechny řady, přičemž řada dentální alternuje s řadou palatální, řada velární s afrikátami a sykavkami, řada labiální s fonetickým trsem labiála

+ j. Foneticky se jedná proto o velmi nepřehledný systém, fonolog však může vidět jasnou pravidelnost a systémovost.

2.1.1 Dentální řada v alternaci s palatální

Tato alternace je svou povahou binární. Na základě analogie musíme vztah mezi /r/ a /ř/ považovat za opozici palatalizovanosti, byť fonetická realita je jiná. Pokud pak /r/ fonologicky klasifikujeme jako sonantu, musíme jako sonantu klasifikovat i samotné /ř/. Tím, že se oba tyto fonémy podílejí na alternaci lokace, odlišují se významně od zbývajících sonantních fonémů, totiž od // a /j/, které se na této alternaci nepodílejí.

t	d	s	z	c	n	r
↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
tʰ	dʰ	š	ž	č	ň	ř

lopata – (v) lopatě, let – leť; sada – (v) sadě, hod – hod'; rosa – v rose (!), (pod)nos – noš; míza – (v) míze (!), (po)voz – vož, pec – peč, ovce – ovečka, žena – (v) ženě, míra – (v) míře

2.1.2 Velární řada v alternaci s afrikátami/sykvkami

Tato alternace je trinární, foneticky velmi komplikovaná. Otázkou zůstává, zda bychom neměli právem analogie považovat i ostatní alternace lokace (u řad dentální a labiální) za potenciálně trinární, ovšem termínované pouze dvěma komponenty.

k →	č	g →	ž	x →	š	h →	ž
↓		↓		↓		↓	
c		z		x/š		z	

ruka – (v) ruce – ručka; chirurg – (v) chiruržích – chiruržka; moucha – (v) mouše – muška; noha – (v) noze – nožka

2.1.3 Labiální řada v alternaci s „palatolabiálami“

Binární alternace, problematické je hodnocení „palatalizovaných“ labiál – jedná se o fonémy? Je-li totiž termínem morfonologické alternace primární alofon fonému, musí jít o primární alofon fonému i nyní. Toto pojetí se ovšem protíví Hjelmslevovu principu jednoduchosti, ovšem princip vyčerpávajícího popisu je požadavku jednoduchosti nadřazen. Pojetí skupiny labiála + j jako monofonématické napomáhá ovšem i to, že j se v češtině nevyskytuje uvnitř slova v pozici po konsonantu (vyjma labiál), takže na druhou stranu platí, že trs foném + j je vždy, nejedná-li se v případě prvního fonému o

labiálu, variantou dierémové realizace. Tím se odlišuje významně od r, ř a l které se zprava do trsu zapojují běžně (*trasa, třepat, tlačit*).

U /m/ se regionálně liší foneticky liší palatalizovaný termín alternace patrně bez funkčního významu (Snad sekundární rozlišení dierému i u /m/ v západních dialektech?).

p	b	f	v	m
↓	↓	↓	↓	↓
pj	bj	fj	vj	mň/mj

řípa – (v) řípě; palba – (v) palbě; karafa – (v) karafě; slíva – (v) slívě; máma – (v) mámě

2.2 Alternace modality (okluzív se sykvkou/afrikátou)

Tyto alternace nejsou časté co do počtu zasažený morfémů, zato povětšinou vynikají frekvencí v běžném užití. Alternace palatálních okluzív s dentálními sykvkami/afrikátami můžeme považovat za složenou alternaci palatál s dentály a dentál s dentálními sykvkami/ afrikátami.

t – c: *telete – telecí, bohatý – obohacovat*

tʰ – c: *vyplatit – vyplácet, platit – placený*

d – z: *hovado – hovězí, jedl – jez, chudý – ochuzovat*

dʰ – z: *hodit – házet, chodit – chůze*

t – s: *mate – mást*

d – s (z): *vede – vést*

h – c: *mohu – moc*

3 Závěr

Na základě fonologických alternací můžeme stanovit jako hlavní principy organizace českých konsonantických fonémů opozice znělosti (k neznělosti) a palatalizovanosti (k nepalatalizovaným). Vedlejší organizační princip je opozice modálnosti, projevená funkčně pouze u dentál a palatál. Ostatní opozice mezi frikativami a okluzivami jsou pouze parazitické – analogické alternačním avšak nenaplněné alternací.

Klasifikací dle opozic nám vznikají dva volně spjaté subsystemy (jen opozicí dentálních okluzív se sykvkami), totiž okluzív (včetně fonetických afrikát) a frikativ, které podléhají opozicím znělosti i palatalizovanosti. Vedle této paralelní dvojtřídy existuje třída fonémů podléhajících opozici palatalizovanosti, ne však znělosti – nazály, třída fonémů podléhajících opozici palatalizovanosti, nepodléhajících opozici znělosti a alternující s vokály – /r/ a /ř/ a třída fonémů nepodléhajících opozici palatalizovanosti ani znělosti (sonanty mimo r a ř). Mezi /j/ a // je pak zásadní distribuční rozdíl co se

týče konsonantických trsů – /j/ se málokdy pojí do trsů v pozici vpravo (na rozdíl od //l/) – případy labiála + /j/ nejsou bifonematické.

Pozoruhodné je namáhání afrikát – podílejí se na alternaci lokace dentála/palatála, na alternaci velár i na modální alternaci. Zvláště /c/ je vedle /t/ a /d/ nejvíce frekventováno v alternacích, ovšem na závěr, že tyto fonémy jsou centrálními komponenty českého konsonantického subsystému, je asi ještě předčasné pomýšlet.

LITERATURA:

- AKAMATSU, T. (1988): *The theory of neutralization and the archiphoneme in functional phonology*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins
- CANTINEAU, J (1952): Les oppositions significatives. *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 10, s. 11-40.
- CANTINEAU, J. (1955): Le classement logique des oppositions. *Word*, 11/1, s. 1-9.
- DOKULIL, M. (1962): *Tvoření slov I*. Praha: Nakladatelství ČSAV
- DOKULIL, M. (1989): Základní pojmy morfonologie a morfémiky. In: Petr, J. (1986): *Mluvnice češtiny I*. Praha, s. 175-182.
- HJELMSLEV, L. (1972): *O základech teorie jazyka*. Praha: Academia
- HORÁLEK, K.: Fonologie. In: Petr, J. (1986): *Mluvnice češtiny I*. Praha, s. 107-174
- HUBEY, H. M. (1999a): *Mathematical and computational linguistics*. München/Newcastle: Lincom Europa
- HUBEY, H. M. (1999b): *Mathematical foundations of linguistics*. München/Newcastle: Lincom Europa
- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – RUSÍNOVÁ, Z. (eds.) (1995): *Průruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidových novin
- KRČMOVÁ, M. (1992): *Fonetika a fonologie. Zvuková stavba současné češtiny* (skriptum). Brno: Masarykova universita
- KRČMOVÁ, M. (1995): Fonetika a fonologie. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Rusínová, Z. (eds.) (1995): *Průruční mluvnice češtiny*. s. 21-64
- KUČERA, H. (1961): *The phonology of Czech*. 's-Gravenhage: Mouton & Co.
- MARCUS, S. . (1969): *Algebraické modely v lingvistice*. Praha: Academia
- PALKOVÁ, Z. (1997): *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha: Karolinum
- PETR, J. (1986): *Mluvnice češtiny I*. Praha: Academia
- REVZIN, I. I. (1966): *Models of language*. London: Methuen & Co.
- SIERTSEMA, B. (1965): *A study of glossematics*. The Hague: Martinus Nijhoff
- SOLNCEV, V. M. (1981): *Systém a struktura v jazyce*. Praha: Academia
- ŠEFČÍK, O. (2003): Popis alternací jako prostředek modelace vokálního systému češtiny. *SPPBFU*, A 51 (s. 99-111)
- TRUBETZKOY, N. S. (1939): *Grundzüge der Phonologie*. Prague: TCLP (7)
- VACHEK, J. (1968): *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*. Praha: Academia